

Pražská škola a teória jazykovej kultúry na Slovensku

JULIANA BEŇOVÁ (Bratislava)

Myšlienkovou bázou teórie jazykovej kultúry fundujúcej v súčasnej slovenskej lingvistike je teoretický základ jazykovej kultúry vypracovaný Pražským lingvistickým krúžkom v tridsiatych rokoch 20. storočia. Predstavitelia pražskej školy vystúpili prvýkrát na verejnosti v roku 1928 na I. medzinárodnom lingvistickom kongrese v Haagu a už v roku 1929 vydávajú svoj program pod názvom „Tézy“, v ktorom predkladajú štruktúrne orientovanú a funkčnú koncepciu nazerania na jazyk. Jazyk ponímajú ako funkčný systém, ako systém účelných výrazových prostriedkov. Vychádzajú z pozorovania konkrétneho jazykového materiálu a jedným z hlavných predmetov výskumu stáva sa pre nich spisovný jazyk, ktorý skúmajú vždy ako korelát mimojazykovej reality. V tomto zmysle pražská škola nie je len štruktúrne, ale aj funkčne orientovaná. Práve funkčné stanovisko, ako je známe, odlišovalo pražskú koncepciu jazyka od iných štruktúrne orientovaných jazykovedných smerov a priviedlo ju k intenzívnemu záujmu o otázky jazykovej správnosti a jazykovej kultúry, čo umožnilo pražskej škole dosiahnuť pozoruhodné výsledky aj v tých oblastiach jazykovedy, o ktoré iné smery nejavili záujem, teda o problematiku spisovného jazyka, jeho normy a kodifikáciu. Tematike jazykovej kultúry je v **Tézach** venovaný úsek 9 pod názvom „Význam funkční lingvistiky pro kulturu a kritiku jazyků slovanských.“, v ktorom sa **kultúra jazyková** definuje ako starostlivosť o to, „aby byly v jazyce spisovném, a to jak v knižním, tak i hovorovém posilovány ty vlastnosti, kterých vyžaduje speciální funkce spisovného jazyka.“¹ Otázky jazykovej kultúry boli neskôr podrobnejšie rozpracované v zborníku pražského krúžku (viď. zborník Spisovná čeština a jazyková kultura, Praha 1932), do ktorého boli zaradené aj špeciálne tézy stanovujúce všeobecné zásady pre kultúru jazyka. **Kultúrou jazyka** sa rozumie vedomé teoretické pestovanie spisovného jazyka, aktívne zasahovanie v prospech spisovného jazyka, ktorých cie-

¹ Tézy Pražského lingvistického knížku. In: U základů pražské jazykovědné školy. Praha, Academia 1970, s. 57–58.

lom je kultivovaný jazyk a jazyková kultúra u tých, ktorí spisovný jazyk v praxi používajú.² Teoretická práca jazykovedná môže prospievať spisovnému jazyku len tým, že sa snaží prispieť k tomu, aby spisovný jazyk čo najlepšie vyhovoval svojim úlohám, čo možno uskutočniť podporou ustálenosti (stability) spisovného jazyka a podporou jeho funkčného rozlíšenia (diferenciácie).³ Kultivovanie spisovného jazyka sa zameriava na to, aby bol jazyk v súlade s potrebami a cieľmi, ktoré používatelia jazyka spájajú so spisovným jazykom, aby vyhovoval dobre každej z funkcií, v ktorej sa objavuje. Kultivovanie jazyka nesmie protirečiť princípu pružnej stability vyjadrovacích jazykových prostriedkov, ktorý zaručuje ich ustálenosť a súčasne i pružnosť, t.j. prispôsobivosť novým vyjadrovacím potrebám. Základom kultivačného úsilia jazykovedcov je teoretické poznanie existujúcej normy spisovného jazyka ako regulátora jazykového správania; prostredníctvom normatívnych teoretických zásahov dochádza k stabilizovaniu (ustáleniu) spisovného jazyka, lebo spisovnému jazyku prospieva čo najväčšia stabilita. Pri kodifikácii spisovnej normy sa dáva do popredia systémové kritérium — t.j. odporúča sa taký jazykový prostriedok, ktorý je v zhode so systémom spisovného jazyka. Cieľom teoretických (normatívnych) zásahov do jazyka je dosiahnutie jeho stabilizácie, ktorá je určená účelnosťou, t.j. funkčnosťou spisovného jazyka.

Teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry vypracovaná pražským krúžkom je založená na funkčno — štruktúrnom nazeraní na jazyk. Z definície kultúry jazyka vyplýva akcentovanie funkčného hľadiska a zároveň širokosť pojmu kultúry jazyka zahŕňajúcej tak úsilie teoretické i praktické, čo umožňuje chápať jazyk nielen ako systém znakov, ale zároveň ako komunikačnú činnosť. Snahy o rozpracovanie kultúry jazyka vznikli z dobovej spoločenskej potreby — snahy o starostlivosť a zachovanie českého jazyka v časoch vojnových i povojnových často viedli k puristickým tendenciám, ktoré v tej dobe vrcholili v činnosti časopisu Naše řeč; členovia pražského krúžku citlivo reagovali na články NŘ a usporiadali teda diskusiu o kultúre spisovnej češtiny (aby si českí čitatelia nemysleli, že to, čo čítajú v NŘ je odborný názor českej jazykovedy vôbec⁴), ktorej výsled-

² Porov. stať Bohuslava Havránka: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Spisovná čeština a jazyková kultura, Praha 1932, s. 32–85.

³ Obecné zásady pro kulturu jazyka. In: Spisovná čeština a jazyková kultura, Praha 1932, s. 245–257.

⁴ Spisovná čeština a jazyková kultura, Praha 1932, s. 11.

kom bolo prijatie všeobecných zásad pre kultúru jazyka, podľa ktorých sa kodifikácia spisovnej češtiny a kultúra jazykových prejavov dodnes riadi.

V slovenskom lingvistickom kontexte sa snaha o vybudovanie ucelenej teórie jazykovej kultúry spája s jazykovednou konferenciou o kultúre spisovnej slovenčiny usporiadanej v Smoleniciach v roku 1966.

Teória jazykovej kultúry sa budovala v situácii špecifickej pre slovenský národ; v úsilí o dosiahnutie federatívneho usporiadania štátu, o zdôrazňovanie svojbytného postavenia slovenského národa a jeho jazyka, pričom sa exponovala otázka udržiavania a zachovania optimálnej čistoty a stability spisovnej slovenčiny, jej identity, odlíšenia sa od češtiny. Jedným z motívov vytvorenia ucelenej teórie jazykovej kultúry je tak potreba posilnenia etnoidentifikačnej a národnoreprezentatívnej funkcie spisovného jazyka. Táto teória reprezentovaná **Tézami o slovenčine** vznikala síce v odlišných spoločenských a politických podmienkach ako teória pražskej školy, no predsa sa jej východiskom stali zásady pre kultúru jazyka skoncipované pražskou školou.

Myšlienkový základ súčasnej teórie jazykovej kultúry nachádzame v prácach predstaviteľov pražskej školy, ktorých formulácie o spisovnom jazyku a kultúre jazyka predstavovali východisko pri vytváraní teórie jazykovej kultúry na Slovensku. V nadväznosti na pražskú školu sa pod pojmom **jazyková kultúra** rozumie stav jazyka, nakoľko vyhovuje požiadavkám, ktoré sa kladú na spisovný jazyk z hľadiska potrieb jazykového spoločenstva; cieľavedomá starostlivosť o vypracovanosť jazyka; úroveň jazykovej praxe a jazyková výchova.⁵ Z uvedeného vyplýva, že jedným z východiskových pojmov sledovanej teórie je pojem **spisovnosti** ako pomenovania tej vlastnosti jazykového prostriedku, ktorá ho zaraďuje do systému spisovnej podoby národného jazyka, lebo zodpovedá jeho normám a vyskytuje sa v explicitnom spisovnom úze.⁶ **Kritériá spisovnosti** (reprezentatívnosť, ústrojnosť, ustálenosť, zrozumiteľnosť a vecná funkčnosť) ako základné kodifikačné kritériá našli svoje uplatnenie pri posudzovaní jazykového prejavu z hľadiska jeho kultivovanosti a **stali sa tak základnými hodnotiacimi kritériami jazykovej kritiky**. V spisovnom jazyku sa za správne pokladajú všetky prostriedky, ktoré sú ústrojné, ustálené a funkčné. Z hľadiska kultivovania jazyka sú najdôležitejšie tri

⁵ Bližšie porov. referát J. Ružičku: Problémy jazykovej kultúry. In: Kultúra spisovnej slovenčiny, Bratislava. SAV 1967, s. 9–22.

⁶ Tamže, s. 15.

kritériá, a to, **normovanosť** (ustálenosť), **funkčnosť** a **systémovosť** (ústrojnosť), pomocou ktorých jazykovedec hodnotí použité jazykové prostriedky, teda to, či daný prostriedok zodpovedá norme, či je systémový a dobre plní príslušnú funkciu. Je zrejmé, že tieto kritériá korešpondujú s teóriou spisovného jazyka a jazykovej kultúry formulovanou pražským lingvistikým krúžkom. Ako sme už v úvode naznačili, pod pojmom kultúry spisovného jazyka rozumejú protagonisti funkčnej teórie jazykovej kultúry vedomé pestovanie spisovného jazyka a starostlivosť oň, ktorá však musí vychádzať z poznania existujúcej normy súčasného jazyka a zdôrazňovania požiadavky stability v spisovnom jazyku. Tejto zásade zodpovedá v teórii jazykovej kultúry spisovnej slovenčiny kritérium ustálenosti (normovanosti). Druhým vedúcim princípom je ponímanie jazyka ako účelného systému; jazykové prostriedky a ich využitie sa hodnotia len podľa ich adekvátnosti k účelu prejavu, posudzujú sa z funkčného stanoviska. Tomuto princípu zodpovedá kritérium funkčnosti. Tretím oporným pilierom funkčnej teórie jazykovej kultúry je štruktúrne poňatie jazyka, čo znamená, že žiaden jazykový jav nie je posudzovaný jednotlivo, ale vo svojich vzťahoch k ostatným zložkám jazykového systému. Tejto zásade prináleží kritérium ústrojnosti (systémovosti), ktoré zodpovedá systémovému charakteru stavby jazyka a jej zákonitostiam. **Chápanie systémovosti** v slovenskej teórii jazykovej kultúry sa v niektorých bodoch odlišuje od funkčného ponímania systémovosti v pražskej škole. Tieto odlišnosti sú spôsobené rozdielnymi podmienkami vzniku oboch teórií a nerovnakým stupňom rozpracovanosti uvedeného kritéria. V slovenskom kontexte kritérium ústrojnosti viedlo k zúženému pohľadu na jazykový systém, z ktorého sa posudzuje systémovosť jeho prvkov, ich ústrojnosť, t.j. či zodpovedajú zákonitostiam spisovnej slovenčiny. Pri zásahoch do jazyka, pri jeho zvelaďovaní nemala by sa narúšať jeho systémovosť, lebo systémový charakter jazyka je podmienkou úspešného plnenia jeho dorozumievacej funkcie i používania a ovládnutia jazykového systému príslušným jazykovým spoločenstvom. Ide tu o posilňovanie a podporovanie tých zákonitostí v jazykovom systéme, ktoré sú najvšeobecnejšie a najrozšírenejšie a robia z jazyka spoľahlivo fungujúci systém, ktorý si používatelia ľahko osvoja. Na druhej strane sa však pripomína, že nemožno rozvíjať systémovosť jazyka priamočiaro všade, najmä nie tam, kde sa porušenie jazyka už ustálilo, kde sa nesystémové javy stali súčasťou normy.⁷ Čo však s novými

⁷ Porov. stať J. Kačalu: Výhľady na kultivovanie jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka, Bratislava. Veda 1979, s. 161–169.

nesystémovými javmi usilujúcimi sa vniknúť do úzu, ktoré však nie sú súčasťou normy? Úloha rozhodcu sa tu pripisuje jazykovedcom, ktorí vyslovujú záver o systémovosti v jazyku, t.j. určujú, kedy možno rešpektovať porušenie systému v istom bode a kedy treba postupovať v súlade so zásadou posilňovania systémového rázu jazyka. Skúmanie použitého prostriedku z hľadiska ústrojnosti sa viaže na rešpektovanie zákonitostí jazykového systému používateľom jazyka. Vyžaduje sa dôsledné interné rozvíjanie jeho systému. Predstava o jazyku, na základe ktorej sa uskutočňuje jazyková kritika sa tak spája s optimálnou pravidelnosťou jazykového systému.⁸ Takto chápaná systémovosť viedla k mnohým diskusiám už v čase formovania teórie jazykovej kultúry a vrcholil v dnešnej lingvistiky prácami prof. Horeckého, ktorý uvádza, že „*teória jazykovej kultúry sa musí opierať o teóriu jazykového systému, ale treba dodať, že na druhej strane sa musí opierať aj o poznanie zloženia štruktúrovanosti nositeľa jazykového systému — o používateľov jazyka a ich jazykové vedomie.*“⁹ / a prácami prof. Dolníka, ktorý vo svojej kritickej analýze teórie jazykovej kultúry ukazuje, že táto teória sa „*opiera o nepragmatické chápanie založené na globálnom prístupe k jazykovému systému, pri ktorom sa pozornosť upiera na vnútornú súdržnosť, pravidelnosť, dynamickú rovnováhu, vývinové tendencie, zákonitosti systému.*“¹⁰ Ako alternatívu ponúka autor pragmatické chápanie, ktoré „*sa zakladá na spoznávaní jazykového systému z pozície parciálnych systemizácií používateľmi jazyka a na predpoklade reálnosti variantnej zložky jazykovej kompetencie komunikantov.*“¹¹ Podľa prof. Dolníka je uznávanie možných systemizácií a spoznávanie ich realizácií možným predpokladom budovania realistickej teórie jazykovej kultúry.

Z potreby revidovania existujúcej teórie vychádzajú aj naše úvahy o základných hodnotiacich kritériách, najdôležitejších z hľadiska kultivo-

8 Naproti tomu v teórii vybudovanej pražskou školou sa prof. Mathesius kriticky stavia k tým horlivým „oprávcom jazyka“, ktorí uplatňujú princíp priamočiarej pravidelnosti, lebo je známe, že jazyk tiahne k pravidelnosti, ale rovnako známe je, že k pravidelnosti takejto vždy nedochádza, lebo tendencie k nej smerujúce bývajú križované inými tendenciami. In: Spisovná čeština a jazyková kultura, Praha 1932, s. 14–31.

9 Bližšie štúdiá J. Horeckého: K teórii jazykovej kultúry. In: Slovenská reč, 62, 1997, s. 80–87.

10 J. Dolník: K analýze teórie jazykovej kultúry. In: Slovenská reč, 61, 1996, s. 282–291.

11 Tamže, s. 290.

vania jazyka, ktoré majú svoj počiatok v pražskej škole a boli predložené slovenskou lingvistikou ako nosné piliere jazykovej kultúry, i keď ona sama neuvedomovala si v čase svojho vzniku dôležitosť a nosnosť týchto kritérií pre teóriu kultúry spisovného jazyka. Kritériá ustálenosti, funkčnosti a ústrojnosti sú kritériami vyžadujúcimi si podrobnú analýzu, a len na základe takejto analýzy je možné pristúpiť k formovaniu novej ucelenej teórie jazykovej kultúry, ktorá rešpektujúc používateľa jazyka nevytvára napätie medzi kultivačným úsilím jazykovedcov (teóriou jazykovej kultúry) a jazykovou realitou, praxou. Príčiny nežiadúceho napätia medzi jazykovou teóriou a jazykovým úzom vidíme teda v doterajšej teórii jazykovej kultúry, v ktorej absentuje kritická analýza vymedzených zákonov a pravidiel pre osveľovanie, fungovanie a hodnotenie jazykových prejavov.